

Redaktoriaus amplua: diplomatas, psichologas, cenzūros įrankis

Donata Linčiuvienė – ilgametė „Vagos“ leidyklos ir Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto redaktorė, vertėja, tekstologė. Kartą Donata Linčiuvienė į Šiuolaikinės literatūros skyrių užsuko mums aptarinėjant socialistinio realizmo klasikams skirtą konferenciją ir pažėrė prisiminimų apie kasdienę redaktorės duoną, sovietmečio leidybos kelius ir spalvingas klasikų asmenybes. Prie šių temų ir grįžtame pokalbyje.

Sakykite, kaip „Vagos“ leidykloje vienas ar kitas autorius tekdavo redaktoriui? Tai buvo atsitiktinumas ar kokia nors sistema?

Visaip būdavo. Bet labai dažnai leidyklos valdžia (vyriausiasis redaktorius, redakcijos vedėjas, o kartais ir direktorius) pasvarstydavo ir paspėliodavo, koks redaktorius kokiam rašytojui ir kokiai knygai ar leidiniui labiausiai tiktų. Neretai autoriai, ypač įtakingesni, rinkdavosi pagal skonį: vieni pageidaudavo išmanaus, patyrusio, kiti – jauno redaktoriaus ar redaktorės. Kartais lemdavo psichologija, kartais ideologija. Be to, literatūra juk įvairiažanrė, tad ir redaktoriai vieni labiau linko į poeziją, kiti į prozą, treči į dramaturgiją, vertimus, dailėtyrą ar muzikologiją. Taigi darbai buvo skirstomi pagal specializaciją, gebėjimus ir polinkius. Grožinės literatūros leidykla (ir prieš tapdama „Vaga“, ir tapusi ja) garsėjo kaip darbštus, kūrybingai triūsiantis skruzdėlynas. Čia buvo iš ko rinktis – rašytojams ir iš ko pasimokyti – jauniems. Į „Vagą“ patekė nauji redaktoriai, „žmonės iš gatvės“, buvo visokeriopai išbandomi, kol apsikuldavo ir pelnydavo (arba – ne) kolegų ir autorių pasitikėjimą, pripažinimą, kol susirasdavo savo nišą.

Redagavimas būdavo visoks: juodas triūsas, diplomatinė tarnyba, kūrybinė improvizacija arba viskas sykiu. Jis – kaip lošimo partija: pavykdavo arba ne.

Kada atėjote į „Vagą“? Kokie išbandymai labiausiai įstrigo atminty iš tų laikų, kai dar buvote neapšilusį kojų?

Perbėgau iš „Minties“ leidyklos 1969-ųjų pavasarį. Priėmė leidyklos direktorius Jonas Čekys, neoficialiai bendradarbių vadinamas Tėtušiu. Buvau keistokai apklausta: „Su kuo ten [„Mintyje“] susipykot?“, „Ar vyrą turit?“, „O vaikų?“, „Jei nesusipykot, kodėl nebenorite ten dirbti?“ Mat bijota intrigantų. Atlaikiusi kvotimus buvau paskirta į Originaliosios literatūros redakciją (vadovaujamą Stasio Sabonio). Pasodinta kambaryje, kuriame darbuosiu užgrūdintos redaktorės veteranės. Ir išsyk prasidėjo išbandymai – psichologiniu, ideologiniu ir profesiniu požiūriu. Patekau lyg į frontalinę apklausą.

Viena iš pirmųjų redaguotų knygų buvo Antano Venclovos rinktinė *Mano tėviškė – mėlyno Nemuno vingis*. Venclova skundėsi sveikata ir redaktorius priiminėjo namie. Kai atėjau su rankraščiu, sutiko palankiai, maloniai. Vilkėjo elegantiška balta striuke, kurios fone labai kontrastavo nosis, išraižyta violetinėmis gyslelėmis, bylojusiomis apie širdies negalią. Paklausė, ar patiko rinkinys, ar gerai padarytas? Peržiūrėjom kai kuriuos skyrybos, rašybos atvejus. Tada rašytojas paklausė, o kas dar nepatiko? Išdrįsau suabejoti, ar ne per daug eilėraščiuose įvardžių *aš*. Rašytojas nustebė: „O kas čia blogo?“ Ėmiau mikseti, kad tai apkrauna poetinį vyksmą ir daro tekstą nenatūralų. Venclova pakraipė galvą ir prižadėjo pažiūrėsiąs, ką čia būtų galima padaryti. Kai nuėjau pasiimti rankraščio, pasirodė, kad gana daug tų *aš* išnaikinta. Šie mano kuklūs laimėjimai prajuokino vyriausiąjį redaktorių Alfonsą Maldonį.

Neilgai trukus gavau Jono Mačiukevičiaus pirmąją poezijos knygą *Kraujo analizė*. Darbas buvo tikrai lengvas, nes rinkinys turėjo „krikštatėvį“ Vladą Šimkų, kuris taisė poetinę formą, konsultavo autorių (būdavo toks trilypis redagavimas, autorius turėdavo „kūrybinius ramentus“). Ir štai vieną dieną redakcijos vedėjas susirūpinęs pasakė, kad esu kviečiama į vyriausiojo redaktoriaus kabinetą (subordinacijos principo leidykloje buvo uoliai laikomasi). Alfonsas Maldonis rūškana veido išraiška, paklausė: „Ką praleidot Mačiukevičiaus knygoje?“ Suglumau, trūktelėjau pečiais. Maldonis, beveik nepakeldamas akių nuo kažkokių popierių, šaltoku balsu paklausė: „Kaip galima prilyginti stadionus didžiosioms komunizmo statyboms?“ O ten eilėraščių poemoje „Širdies persodinimas“ buvo eilutės: „Stadionuose šaukė: bravo! / Šaukė salėse. Statant Bratską“. Jos užkliuvo Glavlitui.

Kas dirbo Glavlite tais cenzoriais?

Šiuo atveju cenzorė buvo laikinai dirbanti miškininkė, kuri, matyt, puikiai išmanė formaliuosius nurodymus, kas ideologiškai galima ir kas ne. O poezija ir apskritai literatūra, ko gero, jai buvo labai tolima.

Visą sovietinį metų cenzūra buvo didysis leidyklų ir jose besidarbuojančiųjų baubas. Kiekvieną tuo metu pasirodančios knygos signalinį egzempliorių ženkliavo Glavlito spaudas. O prieš tai ne vienas menkiausia įtarimą keliantis rankraštis jau būdavo išmėsinėtas ideologinių tarnybų ir žinybų kuluaruose, ir pasklaidytas, ir apsvarstytas CK kabinetuose. „Vaga“ buvo itin akyiai prižiūrima. Užkliūti Glavlitui buvo nusikaltimas, už kurį redaktoriai sulaukdavo griežtos bausmės. Žvelgiant iš pusės amžiaus nuotolio, draudžiamieji dalykai ir tuometiniai literatūros vertinimo kriterijai daugeliu atvejų atrodo absurdiški ir anekdotiški. Kiekvienas politinis įvykis ar krustelėjimas ir Lietuvoje, ir ypač Maskvoje atsigrisdavo leidyklos darbuose. Iš musės bemat buvo padaromas dramblis.

1972-aisiais susideginus Romui Kalantai ir užgniaučus Kaune kilusį jaunimo sambrūzdį, į „Vagos“ knygas, ypač į Originaliosios ir Dailės redakcijų produkciją, žiūrima tarsi pro didinamąjį stiklą. Viena po kitos ima strigti knygos. Iš spaustuvės leidyklai sugrąžinami Vytauto Bložės *Preljudai* (autorių, tai sužinojusį, išstinka insultas), taip ir nepasirodę atskiru leidiniu, vėliau paskelbti poezijos rinktinėje. Tais pačiais 1972-aisiais dėl pernelyg modernaus meninio apipavidalinimo Glavlite spaudai nepasirašomas Vytauto Skripkos poezijos rinkinys *Jūros klėtys*: dailininkas Mikalojus Viliutis turi skubiai pateikti naują viršelio aplankalo ir priešlapių variantą (žmogaus figūros pakeičiamos gėlėmis). Rengiant Juozo Grušo kūrybos tritomį (kūrinių seriją), vėl esu kviečiama ant valdžios kilimo. Kelia įtarimą novelių tomo pavadinimas *Laimingasis – tai aš*. Ar tai nesanti patyčia, pasišaipymas iš tarybinės tikrovės? Galėjau tvirtai atsakyti – ne! Rašytojas visai neseniai, peržiūrėdamas savo kūrinių serijos redakcinius taisymus, pasakojo, kodėl pasirinkęs tokį pavadinimą. Jis tuo metu ėmė sirguliuoti, nebegalėjo išeiti iš namų, atvažiuoti į Vilnių. Bet, apmąstydamas praėjusį gyvenimą, sakė sau, kad yra laimingas: juk jį aplenkė visi istoriniai kataklizmai, karo audroms siaučiant, bomboms čia pat krintant, liko gyvas. Daugelį jo draugų, artimųjų ištrėmė, kiti emigravo, o jis gyvena tėvynėje, leidžiamos jo knygos, statomos dramos, nors to jau nebesitikėjo. Grušas neneigė, kad jį slegia vienvė – kuo tolyn, tuo labyn. Jautė, kad yra iš tolo (ir iš arčiau) prižiūrimas valdžios, stebimas. Tai žinodamas, vengė pavojingų temų. Šeimai, ypač anūkams, reikėjo jo pinigų. Išlikusiuose laiškuose mirga klausimai, koks bus honoraras, kada jis bus išmokėtas. O sykį yra karčiai šyptelėjęs: meilė, džiazas ir velnias – tai mano namai.

Kaip pradėjote dirbti su Baltušiu?

Pirmoji knyga buvo *Su kuo valgyta druska*. Prieš susitikdama su Baltušiu nemiegojau ne vieną naktį, nes susidūrimas su didžiaisiais rašytojas, ir dar turinčiais šakotą būdą, galėjo baigtis skandalu ir kone lėkimu iš darbo. Žinojau, kad būta rimto konflikto su Dominyku Urbu. Baltušis nemėgo redaktorių, žiūrėjo į juos kaip į kenkėjus ir priekabiuotojus, kurie nieko neišmano ir kaišioja nosį, kur nereikia. Atsimenu, kaip įėjau į redakcijos vedėjo Stasio Sabonio kabinetą (vedėjas buvo apdairiai išėjęs pasivaikščioti, kad netrukdytų), Baltušis sėdėjo nugara į duris. Paskui atsigrėžė ir atsainiai paklausė: „Ką pasakysit?“ Pasakiau, kad noriu pasidžiaugti knyga kaip skaitytoja: buvo labai įdomu, pasijutau vaikštinėjanti savo senelių takais. Tada Baltušis atsigrėžė visu kūnu: „Čia jau įdomiau, pasikalbėkim.“ Pirmiausia pradėjom kalbėt apie jo mamą, kurią jis labai mylėjo, idealizavo, laikė visų moralinių vertybių įsikūnijimu. Papasakojau ir aš, kad mano mylimos močiutės, kaip ir rašytojo šeimos, kančių keliai panašūs, net susikerta. Mano senelis buvo Pirmojo pasaulinio karo dalyvis, o močiutė su mažais vaikais buvo įstrigusi prie Baikalo ežero kartu su daugybe pabėgėlių. (Čitoje gimė mano mama. Vėliau pildant visokias anketas tai užkliūdavo: ar ne tremtiniai?) Baltušio šeima atsidūrė Pavolgyje, o mano močiutė su gausybe karo blaškomų nelaimėlių per Pavolgį nusigavo į Tiflisą, ten darbavosi – skalbė drabužius anglų karininkams, viena pati išlaikė būrį vaikų (keli mirė karo kryžkelėse). Taip užsi-mezgė jaukus pašnekesys. Paskui Baltušis paklausė „O kas kliūva?“

Pradėjom žiūrėti taisyms pieštuku, atsiprašiau, ką būsiu padariusi ne taip. Motyvavau savo siūlymus tuo, kad kiekvieno rašytojo kūryboje pasitaiko stilistinių perkrūvių, pasikartojimų ir kt. Baltušis, pasklaidęs rankraštį, tarė: „Redaguot mėgstu. Redaguosiu.“ Taip prasidėjo bendradarbiavimas, trukęs ilgakai.

Po Druskos visas Baltušio knygas redagavote?

Po *Druskos* – visas. Jų išsyk pabiro gana daug, mat Baltušiu, kaip ir Grušui, Sluckiui, Justinui Marcinkevičiui – „gyviesiems klasikams“ – buvo pasiūlyta leisti kūrinių seriją (tarpinis variantas tarp žanrinių rinktinių ir raštų). Baltušis pats tą seriją gana sparčiai sudarinėjo, pats darė kūrinių atranką, šį tą taisė ir ėmė nešti į leidyklą tomą po tomo. Jie buvo labai tvarkingai, kruopščiai parengti (juk Baltušis, dirbęs spaustuvėje, perėmė tuometinių metranpažų, techninių redak-

torių patirtį). Ateidavo į leidyklą, susėsdavom prie ilgo stalo dažniausiai salėje, ir prasidėdavo gana smagus žaidimas. Patyrinėjęs klaustukus, brūkštelėjimus, jis arba imdavo niūniuoti, arba nueidavo prie lango pagalvoti, o grįžęs paduodavo lapą: „Jau pataisiau. Ar gerai?“ Tai buvo išdykavimas ir kartu egzaminas man. Sakydavau: „Ne. Jūs tikriausiai juokaujate.“ Vėl kokią paikystę brūkštelėdavo: „O dabar?“ Ir tik iš kažkelinto karto „rasdavo“ tinkamiausią variantą. Tada pasi-glostydavo plikę ir primerkęs akį džiaugdavosi: „Koks aš talentingas.“ Šių spek-taklių metu dažnai bravūruodavo, kad yra beraštis, baigęs tik tris klases, o iš tiesų turėjo puikų kalbos jausmą, išmanė rašybą ir skyrybą, buvo raštingesnis už ne vieną jaunesnį nomenklatūrinį rašytoją, kurių rankraščiuose trūko nosinių ir kablelių, ir tai buvo anaipol ne korektūros klaidos.

Rengdamas kūrinių serijos tomus (jų buvo 9), o netrukus ir kūrinių raštus (išėjo 8), tuo pat metu jis dar vis taisė, tobulino *Druskos* antrąją dalį.

Taip besidarbuojant, redaguojant *Druską*, Baltušis keliskart mįslingai pra-sitarė sumanęs ar lyg jau rašąs naują, visiškai kitonišką knygą. Netrukus pasklido gandas, kad tos paslaptingos knygos rankraštis jau skaitomas ir aptarinėjamas leidyklos valdžios ir ideologų kabinetuose.

1978 m. kovo 20 d. Tarybinės lietuvių literatūros redakcijoje įvyko posėdis, kuriame buvo svarstomas *Juzos* rankraštis dalyvaujant pačiam autoriui. Pagrindi-nis naujo kūrinio vertintojas ir leidyklos oficialiosios opinijos reiškėjas buvo re-dakcijos vedėjas Juozas Stepšys („Vagos“ vyriausiasis redaktorius Kazys Ambrasas tokio pobūdžio posėdžių vengdavo). Savo šneką jis pradėjo liaupsėmis (remiuo-si savo pačios rašytu posėdžio protokolu). Pasak jo, Juzos paveikslas netikėtas, įtaigiai vaizduojamas žmogaus ir gamtos ryšys, savita etnografinio, romantinio ir filosofinio klodų meninė interpretacija atskleidžia Baltušį nauju aspektu, ypač pir-mojoje kūrinio dalyje. Ši dalis, prisodrinta gamtos, darbo ir meilės poezijos, be abejonės, įeis į Baltušio kūrybos aukso fondą (šalia *Parduotų vasarų*). Bet antra da-lis gana konspektiška, gal net reportažiška: Juza tarsi varu pervaromas per įvykius, trūksta ryškesnės autoriaus pozicijos. Kaip, tarkim, kūrinyje atrodo 1940 metai? Nykūs, tušti laukai. Niekas nedirba. Juza nuvažiuoja pas Konelį nusipirkti vinių, geležies, bet krautuvėj nieko nebėr. Pakeliui Juza mato, kaip dalijama žemė. O paskui vis Sibiras, Sibiras... Vežimai tampa kone centriniu momentu. Supranta-ma, objektyvi realistinė tiesa reikalauja juos minėti, bet, plėtojant vežimų motyvą, gal ir nesąmoningai, gal ir nenorom prasiveržia per daug rašytojo užuojautos iššežamiesiems. (Čia dar kilo kritiko ir rašytojo ginčas, kiek reikėjo turėti žemės –

20 ar 25 hektarus, kad žmogus būtų tremiamas; nuomonės išsiskyrė.) Per daug nyki ir visa atmosfera: kniaukia katės, staugia šunys, ištuštėjusiose sodybose likę be šeimininkų. Dar vaizduojamos 1940 m. gegužinės pamaldos. Labai gražios, idiliškos: meldžiasi visas kaimas, lyg nujausdamas didelę nelaimę, skamba varpai... Ir šiaip esama daug pagraudenimų, neatsargių apibendrinimų (pvz., „Kur geras kiemas, ten kryžius, po visą Lietuvą taip...“), kurie, turint galvoje Baltušiui būdingą hipertrofuotą stilių, ypač šiame veikale, tirštas jo spalvas, įgyja nepageidaujamą mastą ir dėl to nukenčia „klasinė autoriaus pozicija“.

Taigi *Juzos* ideologinis įvertinimas, nors ir apdairiai, taktiškai pateiktas, buvo gana griežtas. Rankraštį autoriui pasiūlyta taisyti, ypač antrąją dalį, atspindinčią 1940-ųjų pervartas ir Juzos metamorfozę, – iš esmės.

Baltušis, šiek tiek užliūliuotas pagyrimų, buvo labai susinervinęs, įraudęs, bet iš paskutiniųjų tvardėsi, stengėsi ramiai reaguoti į kritiką. Jis pripažino, kad antroje kūrinio dalyje „viskas darosi konspektiškiau“; kad „daug ko nepadarė, nepriveržė“; kad apie 1940 m. rašė kamuojamas didžiausių prieštaravimų. Gal tų žiaurumų galėjo parodyti mažiau. Bet „prekiniai vagonai vis dėlto buvo, ir nieko čia nepadarysi. Atsiveria vagono langelis, iškrenta kūdikio lavonas... Miršta seneliai... Pajust tą pusiausvyrą ir išgriebt istorinę tiesą – ne taip lengva, ypač kai emocijos daužo į šalis...“ Ir pridūrė: „Kai atsisėdi ir rašai, viskas eina savaime.“

Kad Baltušis atauštų, imta klausinėti, kokio gi žanro kūriniumi jis laiko būsimą knygą. Baltušis atsakė, kad kai rašąs, apie žanrą negalvojęs. O šią knygą pavadinęs pagrindinio veikėjo vardu – *Juza* ir manęs, jog tai yra apysaka (iš pradžių ketinęs pavadinti lyrine biografija). Stepšys, vėl glostydamas Baltušio savimeilę, pasakė, kad toks poetiškas ir žanriniu požiūriu labai įdomus kūrinys galėtų būti pavadintas ir solidžiau – romanu arba sakme-romanu. Baltušis sukluso, bet tuojau suabejojo: ar čia bereikia to romano, juk žodis „sakmė“ viską pasako – apibrėžia ir žanrą, ir stilistinę kryptį. Taip gimė pavadinimas *Sakmė apie Juzą*. O dėl žanro apibūdinimo ne išsyk apsispręsta. I ir II knygos leidime – tai romanas, III (1980) žanras visai nenurodomas. O IV leidime (Baltušis, *Raštai*, t. 6, 1983) galutinai įamžinamas romanas.

O kaip viskas klostėsi toliau?

Išorinio konflikto lyg ir buvo išvengta, bet netrukus, kai Baltušis suvokė, jog, norėdamas išleisti knygą, turi savo rankomis sugriauti tai, kas „ėjosi savaime“;

viskas susikomplicavo. Vėl atsigirdo, jog rašytojas nesutinka taisyti rankraščio, iš nevilties net susirgo. Depresija... Ir tai buvo teisybė.

Leidyklos valdžios paprašyta, kad kaip nors padėčiau užmegzti ryšį su Baltušiu, nuėjau jo aplankyti. Buvau įpareigota diplomatiškai pasiteirauti, ar rašytojas taisyti rankraštį, o jeigu taisyti, kada jį įteiks, kad būtų galima įtraukti į leidybos planą. Duris atidariusi rašytojo žmona aktorė Monika Mironaitė pasakė, kad padėtis liūdna: rašytojas labai įsisirgo, nenori su niekuo bendrauti, bet gal sutiks su redaktore pasikalbėti. Reginys, kurį išvydau pro tarpdurį, įsirežė į atmintį visam gyvenimui: iš po baltos paklodės styrojo nuogos lyg negyvo žmogaus pėdos. Paskui pamačiau ir lignonio veidą – sunykusį, papilkusį, užmerktom akim... Kalbėjo sunkiai, nieko nežadėjo.

Bet ar tokie grandai kaip Baltušis negalėjo nesileisti į kompromisus? Juk buvo jau 9-ojo dešimtmečio pabaiga. Ar galima įsivaizduoti, kad Baltušio rankraštis būtų atmestas?

Sunku pasakyti, kaip būtų buvę, jeigu Baltušis būtų rimtai susirėmęs su valdžios vyrais ir nepasidavęs. Bet juk žinome, koks prieštaringas ir ambicingas buvo rašytojas. Jam pačiam *Juza* buvo jo pažiūrų, pozicijos išbandymas. Jis labai norėjo sukurti ir, beje, sukūrė visiškai kitonišką tekstą. Tačiau, kita vertus, jis turėjo didžiulę silpnybę: negalėjo likti nuošalėje, mėgo būti pirmose gretose, norėjo sėdėti prezidiumuose. Ir, žinoma, besąlygiškai troško, kad jo knygos būtų leidžiamos. Tie jo, rašytojo ir žmogaus, prieštaravimai, ypač susipynę, jam dažnai trukdydavo.

Galų gale, pagerėjus sveikatai, Baltušis ryžosi kompromisui. 1978 m. pabaigoje konceptualiai ir stilistiškai pataisytas kūrinys išsiunčiamas į spaustuvę, o 1979 m. vasario mėnesį spaudai pasirašoma korektūra.

Bet jautėsi grumtynes su savimi ir ideologine kritika pralaimėjęs, užtat tolesnius *Juzos* leidimus vis taisė ir taisė. Buvo penki esminiai *Sakmės apie Juzą* variantai, ir visi daugiau mažiau redaguoti, o pabaiga taisyta net keliolika kartų. Išsamiau patyrimėti šių taisymų nebeįmanoma. Smulkmenos pasimiršo, išsibarstė korektūrose, o taisyti rankraščiai turbūt yra Baltušio asmeniniame archyve, jeigu, žinoma, pats rašytojas jų nesunaikino. (Sakė turįs liūdną patirtį, kai prireikus neberadęs savo atiduo to rankraščio, todėl į joki valstybinį archyvą nieko daugiau neduosiąs.)

Mažiausiai taisyti II ir V leidimai. Užtat III leidimo rankraštis, įteiktas spaudai, *Juzą* paskelbus skaitomiausia 1979–1980 m. knyga ir apdovanojus valstybine premija, buvo staigmena. Konsultuojamas knygos vertimo į rusų kalbą redaktorės, mokomas socrealizmo principų Baltušis knygą tarsi iš naujo perrašė. Visą laiką buvęs nepatenkintas knygos pabaiga, sukūrė naują jos variantą įsivaizduodamas, kad dabar jau meniškai pateisino Juzos ilgai tiesiamo „klojinio“, kuriuo ateis Vinciūnė, jo mylimoji, motyvą. Deja, ir šita pabaiga, atsiradusi iš septynių ar aštuonių variantų, vis dar buvo ne ta.

Prisimindamas šį leidimą, Baltušis cituodavo Levą Tolstojų: „Rašytojas savo kūrinį turi taisyti tol, kol pajunta jį gadinąs“, ir prisipažino tada to nepajutęs. O šiame variante yra nemažai pagadinimų. Deja, knygos „gamybai“ skirto laiko buvo per mažai dar ką nors esmingiau padaryti.

Užtat rengiant Raštams tekstas vėl, anot paties rašytojo, buvo pereitas skalpelium. Išbraukta gana daug be reikalo išplėtoto teksto. Trumpinant kolūkinio gyvenimo realių (veršelių auginimo ir kt.) epizodus, atsirado „duobė“ – nuo kūrinio visumos atitrūko paskutinis skyrius. Vėl pertvarkyta pabaiga: sutrumpintas Vinciūnės ir Juzos pasimatymas, gražinta pirmųjų dviejų leidimų pabaiga (Adomo sapnas – Juzos mirtis), kuri pasidarė lyg ir dviguba. Ir kai jau viskas buvo parengta spaudai, vieną vėlyvą vakarą autorius pateikė naują 36 skyriaus redakciją. Čia sudramatinamas Juzos ryšys su gamta, labiau nei ankstesniuose variantuose paryškintas grėsmės motyvas (jaunatis, pyška tvoros, rujoja vilkai, o Juzą kamuoja bloga nuojauta ir „miego nei vienoj aky“). Šis sakmės pabaigos variantas turbūt yra vienas iš geresniųjų. O pats rašytojas nebuvo patenkintas. Jį draskė nuolatinės dvejonės. Tai buvo tarsi bėgimas paskui obuolmušius, kurie čia priartėdavo, čia nutoldavo...

Beprecedentis vėlyvojo sovietmečio atvejis, kai autorius taisė ir taisė savo jau išleistą kūrinį. Bet jis taisė ir kitus?

Ankstesnę kūrybą jis redagavo labiau stilistiškai (kaip pats sakė, valė, sausino), o *Juza* jam buvo brangus, skaudus kūrinys, kuris virto jo vidine drama, beveik tragedija. Knygos trečdaliui, kai Juzą nepasirengusį užgriūva sovietinis laikotarpis, jis nebegalėjo pritaikyti sakmiško stiliaus. Kolūkių su mitologija, deja, nesusiesi.

Kurį romano variantą laikote geriausiu?

Kiekviename variante yra ir meninių atradimų, ir praradimų, bet dabar vis labiau atrodo, kad pirmasis (1978) svarstytasis buvo tikriausias, spontaniškiausias, ištrūkęs iš pačių rašytojo gaivališko talento gelmių, nors meninių nelygumų ir ten būta nemažai. Dar nebuvo išmušusi valanda rašytojui nevaržomai byloti, o būti nepripažintas ir nesuprastas jis nemokėjo. (Čia glūdi ir jo, atskalūno, dalios gyvenimo pabaigoje priežastys.) *Sakmės apie Juzą* Baltušis neužbaigė, ji netapo istorinės ir meninės tiesos sinteze, kokios troško rašytojas, nors siekė jos, kaip siekiama idealo.

Kokie buvo jų santykiai su Grušu? Ar Baltušis Grušą lankė?

Į gyvenimo pabaigą – labai geri. Grušas labai išgyrė *Sakmę apie Juzą*, esą knyga atitiko reikalavimus, keliamus veikalams, pristatomiems Nobelio premijai. Ir tai sakė visai rimtai. Šie pagyrimai labai pamalonino Baltušį. O paskui pradėjo gana dažnai Grušą lankyti. Grušas jautėsi be galo vienišas. Jau nebepakildavo iš patalo, kamuojamas senatvės ligų ir depresijos.

Kai mirė Grušo žmona Pulcherija, Baltušis ir Monika Mironaitė pakvietė išreikšti užuojautos, paguosti rašytoją. Mironaitė su Baltušiu tą dieną buvo supykę. Virš mano galvos plyksėjo žaibai. Jaučiau pykčio bangas (sėdėjau tarp jų). Juodu dažnai įsijausdavo į savo vaidmenis ir virsdavo aktoriais... Bet kai atvažiuom į Kauną, debesys išsisklaidė. Grušas labai apsidžiaugė pamatęs svečius. Mironaitė atsisėdo ant jo lovos krašto, ir juodu pasinėrė į savo atsiminimus. Ėmė kalbėtis apie prieškario teatrą, garsiuosius O'Neilo *Marko milijonus*, kuriuos režisavo Mironaitės vyras Algirdas Jakševičius. Mironaitė tvirtino, kad, jeigu Jakševičius būtų gyvas, jos, kaip aktorės, likimas būtų visai kitaip susiklostęs. Grušas atkuto, atsisėdo, jie tarsi persikėlė į savo laikus, į „žėrinčią jaunystę“. Buvo taip gražu žiūrėti į atgijusius žmones, gaila, neturėjome mikrofono (kuris tais laikais, kaip ir kitos nematomos ausys, kėlė pasidarygėjimą).

Paskutinę Grušo gyvenimo dieną jį taip pat lankė su Baltušiu. Jis glostė Grušo, jau be sąmonės, ranką ir kalbino: „Ar girdi, ar pažįsti, čia aš, tavo draugas Juozas?“

Tai Baltušis jau laikė save Juozu? Jokio Alberto Juozėno nebebuvo?

Jis mėgo pasakoti, kaip iš Alberto virto Juozu ir, sveikinamas su juozinėmis, purkštudavo: „Na koks gi aš Juozas?!“ Bet sveikinimus priimdavo ir švėsdavo tą vardadienį nebekvaršindamas sau galvos dėl šios pervartos.

Baltušis juk buvo puikus gyvenimo aktorius, ir būtų buvęs geras ir teatro aktorius, raiškiai skaitydavo herojų dialogus. Bet jo gyvenimo vaidmenys taip susipainiodavo, kad kūrėjas dažnai pats nebeskirdavo, kuris yra tikrasis.

O Baltušis knygos pasirodymą minėdavo?

Knygos išėjimas Baltušiui buvo didžiulė šventė, ir švėsdavo ją „ne vienu paėmimu“ su savo išrinktaisiais. Ateidavo eilė ir redaktorei. Būdavo, paskambina ir klausia: ar galėtų užėiti į namus ir įteikti knygą? Pasiteiraudavo, kurią valandą, bet pats viską būdavo numatęs iš anksto. Bėgdavau iš darbo ruošti stalo, žinojau, kad svarbiausias patiekalas turi būti silkė, taip poetiškai išaukštinta viename iš *Druskos* tomų. (Silkės visada buvo galima gauti, o mane močiutė buvo išmokiusi visaip ją patiekti.) Baltušį dažniausiai atveždavo „Tėviškės“ draugijos vairuotojas, su vienu iš jų, labai simpatingu žilaūsiu, ypač sutarė, jis buvo ir rašytojo sargas (ne veltui sykį pajuokavo: „Aš esu piemuo, ale ne prastas – karaliaus piemuo“). Atvažiavęs Baltušis lyg netyčia praverdavo duris į kambarį, patikrindavo, kas ten dedasi, ar stalas jau parengtas. Tada, dar nenusivilkęs, skambindavo Monikai Mironaitei: „Aš jau pas savo redaktorę.“ Tai reiškė, kad Linčius turi kviestis taksi ir atvežti Mironaitę. O Baltušis tuo metu atlapodavo didžiulį sakvoją ir pradėdavo dalinti dovanas: pirmiausia ištraukdavo knygą su autografu ir ją pabučiavęs (taip darydavo leidykloje ir atsiimdamas signalinius) įteikdavo man, o antrą knygą mano dukrai, tada dar mokinei. Galiausiai ant stalo kampo padėdavo keletą tuo metu deficitinių butelių (geros baltosios – Linčiui, man – vermuto), ir kartais paslaptinai pridurdavo: „Tik nesakykit Monikai“, nors Monika viską kuo puikiausiai žinojo. O neretai dar gaudavom nuostabaus kupiškėniško skilandžio. Kai kompanija būdavo sukomplektuota (kartais prie jos prisidėdavo mūsų kaimynas Eugenijus Ignatavičius, dukros draugės ir kiti), sėsdavome švęsti. Artėjant aštuntai valandai, Baltušis šaukdavo: „Linčiau, greitai nešk VEFą, klausysimės „Amerikos balso!“ Užsidėdavo radiją ant peties, kad geriau girdėtų – prie pat ausies, įsijungdavo visu garsumu. O virš mūsų gyveno raudonasis partizanas, labai neabejingas kaimynų pažiūroms ir jų orientacijai, tad prunkšdavom, dirsčiodami į lubas. Išklausę „Amerikos balsą“, dalydavomės įspūdžiais. Išmetęs šiek tiek taurelių Baltušis tapdavo narcizu. Eidavo prie veidrodžio pasižiūrėti, ar venos ant smilkinių neišsišovusios – ar dar gali. Iš tų pasisėdėjimų būdavo ir naudos. Kai buvo rengiama spaudai Alberto Zalatoriaus sudaryta ikitarybinio laikotarpio

novelių antologija *Už saulę gražesnis*, ėmiau diplomatiškai kvosti Baltušį, kuris buvo redakcinės komisijos pirmininkas, ką rengiamasi daryti. Baltušis sukluso: „Zalatorius? Girdėjau, jis apie mane blogai šneka.“ Pajuokavau, kad Zalatoriui, kaip kritikui, ir pridera ką nors apie kiekvieną rašytoją pasakyti, bet Baltušio talentą visi juk pripažįsta. Baltušis prižadėjo įdėmiai perskaityti Zalatoriaus straipsnį. Svarstymo dieną leidykloje buvo pasiruošta triuškinimui. Susirinko tik pusė kvorumo. Nepasirodė nė vyr. redaktorius Ambrasas. Baltušis pagyrė, kad rinktinė įdomiai sudaryta, kad jam patikęs Zalatoriaus straipsnis. Pasigirdo skystoki kontrargumentai, nes aiškiai laukta kitokios šnekos; būta nurodymų iš aukščiau nuskalpuoti Zalatorių. Baltušio išvada „Užtenka šaudyti pasenusiais šoviniais“ išgelbėjo ir rinktinę, ir Zalatoriaus įvadą. Baltušis dažnai būdavo neprognozuojamas. Ką mėgo, mėgo. Ko neapkentė – „tad saugokis, bus tau blogai...“

Ką Baltušis skaitydavo?

Apie lektūrą Baltušis nemėgo pasakoti, bet skaitė nemažai. Ir savo plunksnos brolių kūrybą. Iš jaunesnių gyrė Šavelio, Granausko prozą, skaitė ir rusų autorius, mėgo Šukščiną, Bykovą ir kitus. Iš užsienio rašytojų žavėjosi Knutu Hamsunu. Vertė rusų prozą, vertimų stilius ir kalba, de ja, neprilygo jo kūrinių gyvosios kalbos versmei. Gal labiausiai pavyko išversti estų rašytojo Antono Tammsaarės pirmąją trilogijos dalį *Tiesa ir teisingumas*. O didžiausias džiaugsmas Baltušiu būdavo kūrybos vakarai, vykę nuolatos įvairiausiuose Lietuvos kampeliuose. Čia jis galėjo improvizuoti, pokštauti, skleidėsi jo humoristinis ir aktorinis talentas.

Kodėl jo gyvenimo pabaiga tokia dramatiška?

Pabaiga turbūt buvo dėsninga. Atgimimas Baltušį užklupo per staigiai ir išmušė iš vėžių kaip jo Juzą 1940-ieji. Sunku pasakyti, ar jis suvokė, kas iš tiesų tada dėjosi. Turbūt manė, kad minios pašurmuliuos, nurims arba bus išvaikytos. Jis įsivaizdavo, kad turi būti pakviestas į Sąjūdį, kaip buvo kviečiamas visur. O kadangi taip neatsitiko ir jis nenumanė, kaip ir kuo viskas baigsis, be to, Katedros aikštėje užkluptas žurnalistų, prikaltbėjo kvailysčių, pasinaudoję parankia situacija jį pagriebė ir įsitraukė į savo tinklą „kaspervizijos“ veikėjai. Ir Baltušis vėl pasijuto kaip seniau: sėdėjo prezidiume, bylojo iš tribūnos, nuolat rodėsi televizijos ekrane, mokydamas klaidinamą liaudį. Šį kraupų vaizdą išvydę, tučtuojau

išjungdavome televizorių. Apie joki bendravimą nebegalėjo būti nė kalbos. Išgirdau, kad žmonės prie Rašytojų namų neša jo knygas, degina jo Raštus.

Prieš Naujuosius metus gavau pasveikinimą – visada daili ir aiški rašysena buvo pasikeitusi, išsiklaipiusi. Dingtelėjo, kad kažkas atsitiko. Ir staiga paskambino kunigas Vaclovas Aliulis, prireikus konsultuodavęs leidyklos redaktorius: „Ar žinote, kad jūsų autoriui labai blogai?“ Jis papasakojo, kad rašytojas sunkiai serga, guli ligoninėje, kad monsinjoras Kazimieras Vasiliauskas jį nuolat lanko ir guodžia (monsinjoras vėliau pats tai patvirtino), kad rašytojas labai graužiasi, atgailauja ir jo atgaila tikra. Kunigas Aliulis skatino Baltušį aplankyti, nes padėtis kritiška. Bet užgriuvo sausio 13-oji, ir aš jo nebeaplankiau. 1991 m. vasario mėnesį *Tiesos* laikraštis išspausdino Baltušio atsiprašymą.

Ar dalyvavote Baltušio laidotuvėse?

Laidotuves prisimenu kaip vieną šiurpiausių įvykių ir reginių. Matėme Valentino Sventicko grumtynes su „jedininstvininkais“; besiveržiančiais stovėti garbės sargyboje prie jo karsto, rėkaujančiais: *eto naš pisatelj!* Valentinas stovėjo Rašytojų sąjungos tarpdury kaip koks galiūnas. Jam pavyko atremti besiplūstančius grėsmingus triukšmadarius su raudonų gvazdikų puokštėmis. Kai sulipom į autobusą važiuoti į kapines, įžengė „Jedinstvos“ vadai Kučerovas su prašmatniais puskailiniais ir Ivanovas. Pasirodo, pataikėm į pačią „jedinstveninkų“ irštą. To ir tetrūko, bet išsiveržti lauk nebegalėjom.

Buvo šalta diena, baisus speigas. Kapinių medžiai pilni varnų, jos taip kraupiai karkė, kad negirdėjom nė atsisveikinimo kalbų – nei Valentino Sventicko, nei „jedinstveninkų“, kurie buvo tirštai apsupę Baltušio kapo duobę.

Nepriklausomybės pradžioje pasirodė nemažai knygų su „autoriaus redakcija“, redaktoriai atrodė atgyvenęs cenzūros įrankis.

Per stipriai pasakyta. Redaktoriai nebuvo nei akli cenzūros vergai, nei įrankiai. Kartais trumpalaikiai įkaitai, kurie nukentėdavo kartu su autorium. Žinoma, sudėtingais atvejais redaktoriui buvo norima primesti cenzoriaus vaidmenį ir tarsi savo nuomonę perteikti ideologinius Glavlito valdžios reikalavimus. Oficialiai redaktoriams drausta atskleisti rašytojui, kad jo kūrinys cenzūruojamas už leidyklos ribų. Jei rašytojas ir redaktorius darniai sutardavo, jie darbuodavosi kaip sąmokslininkai.

Kartais cenzūrą buvo galima apžaišti. Pavyzdžiui, einant antram ar trečiam kokių nors kūrinio leidimui, buvo galima vogčia sugrąžinti išbrauktus sakinius, žodžius. Jau minėtoje Juozo Glinskio pjesių rinktinėje *Balsas* (1983), iš kurios buvo išplėštas autoriaus portretas, buvo kompensuota skriauda, padaryta anksčiau Cikuta – Sokratui leidime. Į rinktinę buvo sugrąžinti Glavlito išbraukti rašytojo samprotavimai apie demokratiją:

O jeigu dar bus pasiūlyta atšaukt skolas ir perdalyt žemes, tai ar neatsiras balsų, kurie ims tvirtinti – štai jie, mūsų geradariai?! Na, o atsiradus geradariams, vieną kurį reikės išaukštinti?.. Demas pastips, negavęs ką pagarbint. Kas bus tas laimingasis? Didžiausias geradarys, žinoma. Demagogų demagogas. Kuris ir sušuks: tegyvuoja tironija! Atsiprašau – tegyvuoja demokratija... (p. 173)

Glavlito registruose jau buvo įrašyta, kad anoji knyga cenzūruota, ir niekas iš naujo tekstų nebeskaitė. Deja, ne visada.

Kliūdavo pirmiausia jau nusikaltęs autorius ar konkretus tekstas?

Būdavo ir taip, ir kitaip. Bet, savaime aišku, su išankstine nuostata buvo pasitinkami įtartinų rašytojų kūriniai, apžiūrimi iš visų pusių. Ir po tokios apžiūros visados kas nors užkliūdavo. Antai vos pasirodžius Jono Mikelinso romanui *Kur lygūs laukai* (1981) tituliniam puslapyje – smulkiu šriftu išspausdintoje anotacijoje – užkliuvo sakiny, kad romane atspindėtas laikotarpis „nuo nepriklausomybės karų užbaigimo iki 1940 m. birželio vidurio“ (į žodį „nepriklausomybė“ cenzūra visada alergiškai reaguodavo). Leidyklos darbuotojai, net mūsų vaikai, dvi dienas plėšė tą priešlapį iš jau išspausdinto viso knygos tiražo ir klįjavo naują, pataisytą anotaciją su „buržuazine Lietuva“. Keletas tų istorinių priešlapių yra išlikę.

Jūs redagavote Broniaus Radzevičiaus kūrinių serijos tritomis (Link Debesijos, 1984; Priešaušrio vieškeliai, 1–2 d., 1985). Kokia jo istorija?

Iki šiol tebesklando gandai, kad tritomis itin nukentėjo nuo cenzūros ir redaktorių rankos. Prisiminkime, kad pirmąją *Priešaušrio vieškelį* (1979) dalį redagavo Sigita Papečkienė, subtili redaktorė, jie su rašytoju tikrai gerai sutarė. Lietuvių literatūros palikimo redakcijai (įsteigta 1980 m.) Radzevičius buvo gana keblus

atvejis, ypač pirmąkart skelbiant *Priešaušrio vieškelių* II dalį. Ją po rašytojo mirties parengė Juozas Aputis, kuriuo Radzevičius labai pasiklojė, nesugalvodamas tinkamos apsakymo pabaigos, šaukdavosi jo pagalbos. Iš maždaug pusantro tūkstančio mašinraščio puslapių, chaotiškų, kartais padrikų, besikartojančių, paties autoriaus nespėtų apdoroti ir peržiūrėti, Aputis pateikė savo meninį sprendimą – romaną-dėlionę, tarsi lietuvišką Julio Cortázarų *Žaidžiamieji klases* atmainą. Kitas žmogus, persiėmęs Radzevičiaus kūryba, būtų sudėliojęs kitaip. Bet laikas tokiam naujoviškam romanui dar buvo neatėjęs. Aputis parašė įvadą ir visai kūriniių serijai, tas įvadas buvo ne sykį svarstomas kaip nepakankamai paaiškinantis kūriniių atrankos ir romano parengimo principus, t.y. kliuvo ne tiek Radzevičius (nors jo, savižudžio, biografija netiko tobulai „tarybinei tikrovei“), kiek Aputis, į kurį visada buvo įtariai žvelgiama. Romano II dalies rankraštis du kartus svarstytas redakcinės komisijos (Petras Bražėnas, Ramūnas Klimas, Jonas Mikėlinėskas ir, žinoma, Aputis) ir leidyklos vadovų (Aleksandras Krasnovas) posėdžiuose, kuriuose labiausiai ieškota ideologinio apsidraudimo būdų. Tikriausiai buvo gauta signalų, kad romanas gali užkliūti, bet nieko tikro niekas nežinojo. Dėl visa ko nuspręsta įrėminti romano II dalį dviem stipriais ramsčiais: kolektyvine redakcinės komisijos pratarme ir ginamuoju Bražėno straipsniu. Antrojo posėdžio metu buvo pasiūlyta romano tekste kupiūruoti kelias sakinių atkarpas, detales, žinoma, su tam tikru įkrūviu (rusas batsiuovys su kareiviškais batais ir žvaigždutėmis antpečiuose). Valstybiniame literatūros ir meno archyve turėtų būti egzempliorius su kinkadrebystės įkvėptais pabraukymais. (Tarybiniais laikais rankraščiai vis dėlto keliaudavo į archyvą. Gaila, kad griūvant leidyklai daug kas išblaškyta, išmesta – ne iš piktybiškumo, bet neturint proto, tarkim, valytoja ne kartą yra iškračiusi stalčių turinį kaip makulatūrą, ypač per 1980-ųjų remontą.)

Žiauriausi kupiūruotojai buvome mudu su Apučiu, iš kai kurių Radzevičiaus apsakymų išbraukę rašytoją jau apėdusios ir kamavusios įkyrios idėjos atspindį – peilio tviskančiais ašmenimis vaizdinį, identišškai pasikartojusį keturiuose ar penkiose novelėse, atsijusį nuo jų meninės visumos.

Ar labiau bijota dabarties, ar praeities rašytojų?

Sunkiau buvo prastumti išėivijos rašytojų, tarpukario ir dar ankstesnių laikų literatūrinio palikimo knygas, ypač kunigų. Čia jau pasitaikydavo nediskutuotinių dalykų. Knygų leidyba, kaip jau sakyta, buvo susijusi su politiniais įvykiais,

su pokyčiais ideologinėje, sąjunginėje vadų hierarchijoje, postų keitimusi, KP suvažiavimų, įvairių plenumų nutarimais, direktyvomis ir kt. „Versmių“ ir „Lietuanistinės bibliotekos“ rankraščius reikėjo apsmagstyti „perkūnsargiais“. Juos visada turėjo lydėti autoritetingo kritiko pratarmė ar įvadas, palaiminti solidi redakcinė komisija. Cenzūros reiklumas sustiprėdavo bangomis, paskutinį kartą jau prieš Atgimimą. Užėjus blaivybės vajui, iš visų knygų buvo braukiami vaišių vaizdai. Iš Teofilijos Vaičiūnienės atsiminimų *Literatūros ir meno pasaulyje* (1986) išimti epizodai prieškarinėje Konrado kavinėje, kur minimas konjako stiklelių kilnojimas. Ypač dirgliai reaguota į religinę tematiką, biblinius motyvus, bijota antisemitizmo apraiškų. Leidykloje buvo ilgai vilkinta spaudai parengta Edmundo Steponaičio *Rinktinė* (1988) dėl laiškų Levui Tolstojui, kuriuose atsispindėjo jauno poeto dievoieška. Svarstant rinkinį *Ant upės krašto blindelė auga* (1987) taip smarkiai kupiūruota Karolinos Praniauskaitės vaizdinga poemėlė „Didžiosios Kalvarijos Žemaičiuose“, kad Vytautas Kubilius, redakcinės komisijos narys, net suabejojo, ar apskritai prasminga tokį apdrožtą fragmentą publikuoti. Galiausiai ji palikta kaip užuomina, kad išvis būta tokio kūrinio.

Bet yra turbūt vienintelis atvejis, kai cenzūra, nukamavusi autorių ir nususi-nusi kūrinį taip, kad jo nebebuvo galima leisti, jam pasitarnavo, – tai Balio Sruogos *Dievų miškas*. Jeigu šis tragiškos lemties kūrinys būtų pasirodęs 1947-aisiais, lietuvių literatūra būtų patyrusi didžiulį nuostolį. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos archyve saugomas *Dievų miško* rankraštis – kraupus Sruogos mūšio su cenzūra atvaizdas.

Paradoksiška, bet cenzūros inerciją leidykla patyrė jau prasidėjus pirmiesiems Atgimimo mitingams. Igno Šeiniiaus knygą *Raudonasis tvanas*, saugomą tebesidarbuojančiame Partijos istorijos institute, redaktoriai galėjo perskaityti tik tarpininkaujant leidyklos partinei organizacijai, nors knyga buvo įtraukta į leidybos planus. O leidžiant Antano Vaičiuliaičio prozos rinktinę *Tavo veido šveisa* (1989) tebebuvo svarstoma, ar galima dėti romaną *Valentina*, kuriame pateikiamas idealizuotas kunigo Motiejaus paveikslas. Zalatoriaus įvadinis straipsnis šiai rinktinei dėl visa ko dar buvo slapčia duotas recenzuoti Vytautui Kazakevičiui, ideologiškai globojusiai egzodo literatūrą. Ir tokių paradoksų tuo metu pasitaikydavo dar gana nemažai.

Kalbėjosi SOLVEIGA DAUGIRDAITĖ